

משתנים המשפיעים על הפחתת התנהגויות סיכון

מחקר הערכה של התוכנית "סיכויים"

ד"ר ארנון אדלשטיין*

רקע

תיקון מס' 15 לחוק הנוער (שפיטה, ענישה ודרכי טיפול) – תשל"א, שעבר בקריאה ראשונה בכנסת, מציע שינוי מהותי בטיפול בנוער עובר חוק. לפי הצעת החוק, קצין משטרה יוכל להמליץ על דרכי טיפול, ללא הגעת התיק לבית המשפט לנוער. החידוש שמציע התיקון לחוק הנוער כבר מתממש במחוזותינו בפועל. במסגרת זו, שירות המבחן לנוער ומשטרת ישראל מפנים בני נוער עוברי חוק לתוכניות שנבנו למטרה זו. אחת התוכניות הכולטות בתחום היא התוכנית "סיכויים", שמופעלת על ידי עמותת "ידידים", בשותפות עם המשרד לקליטת העלייה, שירות המבחן לנוער ומדור נוער במשטרת ישראל.

מטרת התוכנית היא למנוע עבריינות חוזרת ו/או להפחית חומרתה של עבריינות חוזרת בקרב בני נוער גילאי 12–18. הרציונל של התוכנית הוא שעבריינות נוער מהווה סימפטום לבעיות אחרות, כמו חסכים, בעיקר של דמויות משמעותיות בחיי בני הנוער (role models). ** לפיכך, השלמת החסכים או מילויים על ידי דמויות שיהפכו למשמעותיות בעיני בני נוער אלו ושילובם מחדש בחברה הנורמטיבית, יסירו או לפחות יצמצמו את הגורמים שהביאו את בני הנוער לעבור על החוק מלכתחילה.

דרכי עבודה: בני נוער עוברי חוק מופנים לתוכנית על ידי שירות המבחן לנוער, ו/או משטרת ישראל. כל מופנה עובר שלב שבו נבנית עבורו תוכנית אישית, במטרה לשלב מחדש בהתנהגות נורמטיבית, תוך איגום משאבים בקהילה (קידום נוער, משרד החינוך, הרווחה והעירייה). לעתים, התוכנית "סיכויים" מהווה תחנת ביניים להפניית בני נוער עוברי חוק לטיפול של יחידה או מוסד אחרים, למשל לצורך גמילה מסמים.

ההורים אינם שותפים מלאים לפעילות התוכנית, אך הם בהחלט מיועדים לגבי תהליכים שונים שילדיהם אמורים לעבור, וניתנים להם הסברים לגבי נהלים פורמליים הקשורים לילדיהם (למשל, מהו התהליך שאותו עובר נער עובר חוק).

* ראש החוג לחינוך חברתי בלתי פורמלי, המכללה האקדמית לחינוך ע"ש קיי, באר-שבע, ומרצה בחוג לקרימינולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

** רהב (1988) מציין שישנן תפיסות הקושרות בין התנהגות אנטי חברתית ואפילו עבריינית לבין חסכים מסוגים שונים, כולל חסכים רגשיים.

פריסה: התוכנית הופעלה בהצלחה (86% מהמופנים לא עברו עבירה נוספת לפי דו"ח עמותת "ידידים" ותוכנית הערכה שערכה ד"ר וייל) בעשרה יישובים: ירושלים, נתניה, כרמיאל, עפולה, קריית ים, חולון, בת ים, רמלה, אופקים ופתח תקוה. עיקר המופנים היו בני נוער עולים מחבר המדינות לשעבר (80%) ומספר קטן יחסית של בני נוער עולים מאתיופיה (20%).

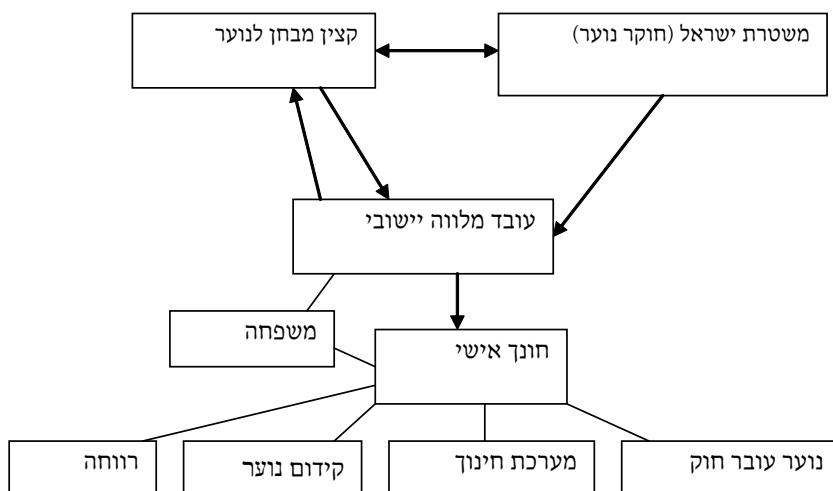
כיום הורחבה פריסת התוכנית לשמונה יישובים נוספים: אשקלון, אשדוד, קריית גת, באר שבע, נתיבות, חיפה, נצרת עילית וחדרה, והמופנים הם בני נוער ותיקים ועולים כאחד.

בסה"כ היו כ-250 בני נוער עולים בפרויקט בעשרת היישובים וכיום נמצאים בתוכנית עוד כ-300 בני נוער בעשרת היישובים שאליהם הורחבה התוכנית.

כוח אדם: מרבית העובדים בתוכנית הם סטודנטים ובעלי תואר ראשון בתחומים של מדעי ההתנהגות, עבודה סוציאלית, קרימינולוגיה ועוד.

ממלאי תפקידים: 1. התפקיד המרכזי בתוכנית זו הוא של המתאם הארצי האחראי למעשה לגיוס העובדים המלווים ולהפעלתם בכל יישוב, על כל המשתמע מכך. 2. עמ"י: עובד מלווה יישובי האחראי על ליווי הנער והוריו משלב חקירת המשטרה ועד קליטתו במסגרת שירות המבחן לנוער. במקביל עליו לדאוג לשילוב הנער במסגרת עבודה ו/או לימודים ביישוב, תוך קבלת הנחיות מקצין המבחן. 3. חונך: החונך הינו איש הקשר היחיד מול קבוצה של בני נוער עוברי חוק. הוא מקבל את הנחיותיו מהעמ"י ובונה ביחד עמו תוכנית אישית לכל אחד מבני הנוער שבאחריותו.

לוח 1: התנהלות בעלי תפקידים ברמה היישובית:

מטרת המחקר

מטרת המחקר היא לבחון את יעילות התוכנית "סיכויים" אל מול המטרות שהציבה לעצמה. בדק בית כזה מאפשר לבחון את הצלחת התוכנית לפי יעדים אובייקטיביים ומדידים, הוא מאפשר לבחון את נקודות החולשה והחוזק של התוכנית ולשנות את התוכנית בצורה דינמית בהתאם לבחינת היעילות. במחקר הוצגו שלוש שאלות בהתאם להצהרת המטרות של התוכנית:

1. באיזו מידה, אם בכלל, התוכנית יעילה בהפחתת התנהגות עבריינית של המשתתפים.
 2. באיזו מידה, אם בכלל, התוכנית יעילה בשילוב מחדש של נוער עובר חוק אשר נשר ממסגרות של לימודים ו/או עבודה.
 3. האם ובאיזו מידה התוכנית שינתה בצורה חיובית את עמדות הנבדקים לגבי מצבם בהווה ובעתיד.
- שאלת המחקר הנובעת משלוש השאלות הקודמות היא: מהם המשתתפים המרכזיים בתוכנית אשר נתפסים בעיני החניכים כגורמים להם לשינוי התנהגותי חיובי.

מתודולוגיה

מדגם ארצי מייצג של 43 נערים עולים מחבר המדינות (25% מכלל הנערים שבאותו זמן שהו בתוכנית).

שאלון רב-ברירתי (דיווח עצמי) בנוגע לנתונים דמוגרפיים, התנהגות אנטי חברתית (עבריינות, שימוש בחומרים פסיכואקטיביים ונשירה) לפני הכניסה לתוכנית ולאחר תקופת החניכות, ושאלון עמדות.

בנוסף, חלק איכותני שכלל שאלות פתוחות בנוגע למרכיבים החיוביים והשליליים בתוכנית. בגלל המדגם הקטן יחסית, החלק האיכותני מאפשר בהירה והסבר של הממצאים שנמצאו בחלק הכמותי, גם אם אינם מובהקים סטטיסטית.

ממצאים

1. עבריינות

עבריינות בכניסה לתוכנית:

כל המופנים לתוכנית נחשדו ו/או הואשמו בביצוע עבירות. כרבע מהמופנים נחשדו בביצוע של ארבע עבירות ויותר. מנגד, בדיווח העצמי של המופנים, 75% (33) מהמופנים מדווחים על ביצוע עבירות, כשליש מהם מדווחים על ביצוע של ארבע עבירות ויותר.

אם נזכור שחלק מהמופנים נמצאים בהליך משפטי וטרם ניתן לגביהם פסק דין, הרי שהפער בין הסטטיסטיקה הפלילית לדיווח העצמי אינו גבוה. מנתוני הגופים הרשמיים, סוגי העבירות שבגינן הופנו הנערים לתוכנית היו: רכוש (48%), אלימות (43%), סמים (24%), אחר (10%).** מנגד, בדיווח העצמי של המופנים, התפלגות העבירות היא: רכוש (42%), אלימות (46%), סמים (37%), אחר (8%). שוב, ניתן לראות שאין הבדלים משמעותיים בין הסטטיסטיקה הפלילית לבין הדיווח העצמי, חוץ מבעבירות סמים, הקשות יותר לחשיפה, בעיקר אם מדובר בשימוש עצמי.

עבריינות לאחר סיום התוכנית:

שישה עשר נערים (38%) נעצרו לאחר התוכנית בחשד לביצוע עבירה. מחציתם נחשדו בעבירות רכוש, שליש מהם בעבירות אלימות, וכעשירית מהם בעבירות אחרות. מדיווח עצמי של כל הנערים שהשתתפו בתוכנית עולה שרק שבעה (17%) מהם ביצעו עבירה כלשהי לאחר סיום התוכנית. עשירית מהם ביצעו עבירות רכוש, שליש מהם ביצעו עבירות סמים, ו-44% מהם דיווחו על ביצוע עבירות אלימות. הפער בין הנתונים הרשמיים לבין הדיווח העצמי גבוה משמעותית, ואני נוטה לקבל את הדיווח העצמי של הנערים, מה גם שהם עונים בכנות ולא מהססים להודות בביצוע של עבירות סמים, שכלל לא יוחסו להם על ידי מערכת אכיפת החוק.

לוח 2: עבריינות לפני ואחרי תוכנית סיכויים (דיווח עצמי)***

עבירות לפני הכניסה לתוכנית		עבירות לאחר סיום התוכנית	
עבריינים	27	61%	8
סך העבירות: 1	10	28%	4
2-3	5	13.9%	-
+4	12	33.3%	4
סוגי עבירות: אלימות	11	45.8%	4
רכוש	10	41.7%	1
סמים	9	37.5%	3
אחר	2	8.3%	1

*** נער אחד יכול לבצע עבירות מסוגים שונים, לכן הסה"כ מסתכם ביותר מ-100%.
**** בחלוקה לפי סוגי עבירות ייתכן שנער אחד ביצע כמה סוגים של עבירות

לוח 2 מציג את נתוני העבריינות לפני התוכנית ואחרי סיומה, על פי דיווח עצמי של הנערים. ניתן לראות ירידה משמעותית של שני שלישים במספר העבריינים ובחלק היחסי של עבירות הרכוש שנעשו. אולם, מי שהתמיד בעבריינות לאחר התוכנית, ביצע בעיקר עבירות אלימות וסמים.

60% מהנערים מייחסים את ההצלחה בירידה בעבריינות לתוכנית "סיכויים", ומציינים שלא היו יכולים להפסיק את התנהגותם העבריינית ללא התוכנית.

בבדיקת מתאמים בין ביצוע עבירות לאחר התוכנית נמצא קשר חיובי מובהק בין ביצוע מספר רב יותר של עבירות לפני התוכנית לבין ביצוע מספר רב יותר של עבירות לאחריה ($\chi^2=0.00$).

בנוסף, נמצא קשר חיובי מובהק בין נשירה לפני ההפניה לתוכנית לבין ביצוע עבירות לאחר התוכנית ($\chi^2=0.01$). קשר חיובי מובהק נמצא גם בין נשירה מבית – הספר במהלך התוכנית, לבין ביצוע עבירות לאחריה ($\chi^2=0.05$).

2. שימוש בחומרים פסיכואקטיביים

למעלה ממחצית (54.8%) מהנבדקים דיווחו על שימוש בחומרים פסיכואקטיביים עם כניסתם לתוכנית "סיכויים". לאחר סיום התוכנית שיעור הנערים המשתמשים בסמים עלה במידה מועטה (56.1%). עם זאת, מרבית המשתמשים (71.4%) לאחר התוכנית, מדווחים על שימוש מופחת בחומרים השונים וקושרים זאת לתוכנית "סיכויים".

בבדיקת המשתנים הבלתי תלויים שנמצאו מובהקים לשימוש בחומרים פסיכואקטיביים לאחר סיום התוכנית, נמצא קשר חיובי מובהק בין דיווח עצמי על עבריינות לפני התוכנית לבין שימוש בחומרים פסיכואקטיביים לאחריה: בקרב מי שדיווח על ביצוע של יותר עבירות לפני התוכנית, כך בולט יותר השימוש בחומרים לאחר התוכנית ($\chi^2=0.05$). קשר חיובי מובהק נמצא בין שימוש בחומרים פסיכואקטיביים לפני התוכנית ולאחריה: מי שהשתמש בחומרים פסיכואקטיביים לפני התוכנית, נוטה להתמיד בכך גם אחריה ($\chi^2=0.00$). ממצא מעניין הוא שרבע ממי שלא צרכו חומרים לפני התוכנית, החלו להשתמש בחומרים לאחר התוכנית, בעוד שחמישית ממי שצרכו חומרים לפני התוכנית לא עשו כן לאחר סיום התוכנית. בקרב מי שעבד לפני התוכנית, הנטייה לשימוש בחומרים פסיכואקטיביים לאחריה הייתה מובהקת.

ממצא חשוב הוא שנמצא קשר חיובי מובהק בין תפיסת התוכנית כלא מסייעת לחניך לראות את עתידו בצורה אופטימית יותר, לבין שימוש בחומרים לאחר התוכנית. מי שלא רואה את עתידו בצורה אופטימית יותר, נוטה להשתמש בחומרים פסיכואקטיביים, ולהיפך ($\chi^2=0.01$).

3. הימצאות במסגרת נורמטיבית לפני ואחרי התוכנית

לימודים: מרבית החניכים (78%) למדו בבית – ספר בעת הפנייתם לתוכנית "סיכויים". עם סיום התוכנית, שיעור זהה של חניכים נמצא במסגרת לימודית, למרות שבמהלך התוכנית חלק מהתלמידים נשרו וחלק חזרו למערכת החינוך.

שני שלישים (67%) מהחניכים נמצאים לאחר התוכנית במסגרת נורמטיבית בשעות אחר הצהריים: מועדון של קידום נוער, חוג או מסגרת אחרת. לטענת החניכים, לפני התוכנית הם לא היו משולבים במסגרת כלשהי, וכולם הצטרפו למסגרת כלשהי בשעות אחר הצהריים במהלך התוכנית ו/או לאחריה.

בבדיקת סטטוס החניכים לאחר סיום התוכנית, נמצא שרק 5% מהחניכים הבוגרים אינם נמצאים במסגרת כלשהי (לא עובד ולא לומד). מנגד, רוב מוחלט של החניכים הבוגרים (95%) מצוי במסגרות של: לימודים (21.4%), עבודה (33.3%), עבודה ולימודים (26.2%), צבא (9.5%) ואחר (4.8%).

4. עמדות הנבדקים בנוגע לתוצאות השתתפותם בתוכנית "סיכויים"

לוח 3 מציג את עיקר הממצאים בנוגע לשאלון העמדות. ניתן לראות שמרבית החניכים בתוכנית מדווחים שהתוכנית גרמה להם לראות את עתידם בצורה אופטימית יותר; שסמים אינם פתרון לבעיות אישיות; מביעים רצון להשתלב במסגרת לימודית; רצון להמשיך ולחיות בישראל. בהתייחס לעובדה שמדובר בנוער עובר חוק, למעלה ממחצית מהחניכים מציינים שהתוכנית גרמה להם לחוש בושה וחרטה על העבירות שבוצעו. הממצא החשוב ביותר, המשקף את הכלי המרכזי של התוכנית, הוא שרוב מוחלט של החניכים (90%) מציינים שהתוכנית גרמה להם להרגיש שיש מבוגרים שאכפת להם מהחניכים.

לוח 3: עמדות החניכים בנוגע להשתתפות בתוכנית*

היגד	מסכים	לא מסכים
ההשתתפות בתוכנית גרמה לי לראות את עתידי בצורה אופטימית יותר	33 (78.5%)	9 (21.4%)
ההשתתפות בתוכנית גרמה לי לרצות ולהשתלב במסגרת לימודים	34 (81%)	7 (16.6%)
ההשתתפות בתוכנית גרמה לי לרצות ולהמשיך לחיות בישראל	34 (81%)	8 (19%)
ההשתתפות בתוכנית גרמה לי להבין שסמים אינם פתרון לבעיות	31 (75.6%)	5 (24.4%)
ההשתתפות בתוכנית גרמה לי להרגיש בוושה וחרטה על העבירות שביצעתי	24 (57.1%)	18 (42.9%)
ההשתתפות בתוכנית גרמה לי להרגיש שיש מבוגרים שאכפת להם ממני	38 (90.4%)	4 (9.5%)

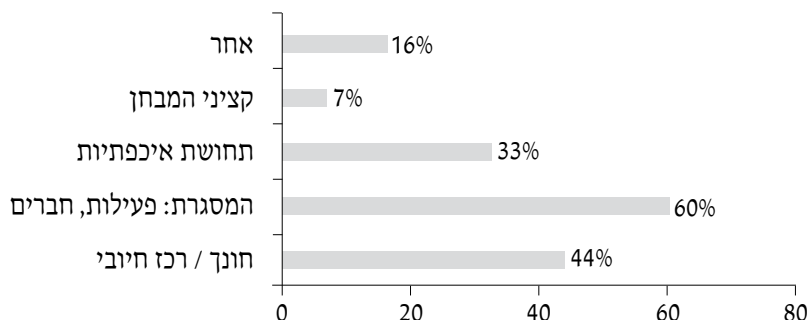
* חלק מהנערים לא ענו על כל השאלות.

ממצאי החלק האיכותני של המחקר

בחלק זה התבקשו החניכים לציין בשפתם את הצדדים החיוביים והשליליים של התוכנית. השאלה הראשונה בחנה שלושה מרכיבים עיקריים בתוכנית, שהשפיעו על החניכים שלא לבצע יותר עבירות. מכימות תשובות הנחקרים והתייחסות לנרטיבים שבהם השתמשו ניתן לראות את התפלגות תשובותיהם.

7 הקטגוריות: מסכים מאוד ומסכים אוחדו לקטגוריה אחת, והקטגוריות: לא כל כך מסכים וכלל לא מסכים, אוחדו לקטגוריה אחת.

לוח 4: ציין לפחות שלושה מרכיבים בתוכנית שהשפיעו עליך שלא לבצע יותר עבירות

מתשובות החניכים, לפי שכיחות יורדת, מרכיבי התוכנית שהשפיעו עליהם שלא לבצע יותר עבירות היו: המסגרת עצמה, רכז/חונך חיוביים ותחושת האכפתיות שקיבלו מצד החונכים, הרכזים וקציני המבחן. הנרטיב הבולט הוא תחושת אכפתיות.

השאלה השנייה, בחנה שלושה תחומים שאותם החניכים היו משנים כדי שהתוכנית תסייע יותר לבני הנוער המשתתפים בה.

לוח 5: שלושה תחומים שהייתי משנה בתוכנית כדי שתסייע יותר לחניכים בה

הערה: האחוזים מסתכמים ביותר ממאה, מכיוון שכל חניך יכול היה לענות מספר תשובות.

ניתן לראות שהתחומים או הנושאים העיקריים שאותם מבקשים החניכים לשנות בתוכנית, לפי שכיחות יורדת, הם: תוספת של מפגשים ופעילויות; הגברת האמון בין החניך לחונך; לא להכריח את החניכים; מציאת מקום קבוע וייחודי להתכנסות; עזרה בלימודים. חשוב לציין ש-12% מהנבדקים ציינו שלא היו משנים דבר. הנרטיב הבולט כאן הוא עוד.

השאלה השלישית ביקשה לבחון ביקורת שלילית שיש לחניכים על התוכנית.

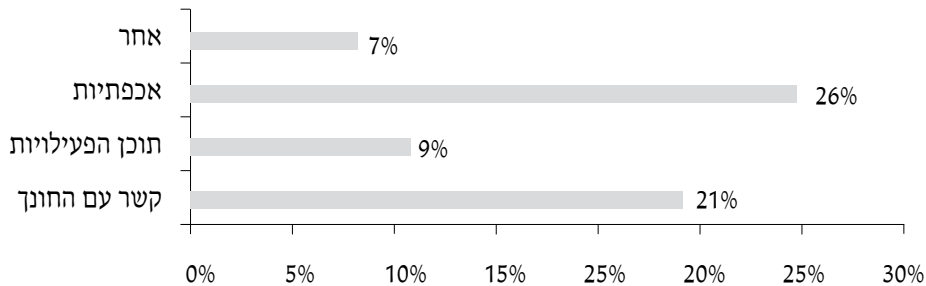
לוח 6: הציגו ביקורת שלילית עיקרית שיש לכם על התוכנית

מתשובות החניכים שענו על שאלה זו, ניתן לראות שלשליש (30%) מהמשיבים אין הערות שליליות כלשהן על התוכנית. הערות שליליות על התוכנית לפי סדר שכיחות יורד היו: רצון ליותר פעילויות ויותר זמן בפעילויות, לא להכריח חניכים, ליווי לאחר סיום התוכנית, חוסר במבנה קבוע, חוסר ארגון של התוכנית וחוסר אמון בין החונך לחניכים, תחלופה גבוהה של רכזות.

שאלה מרכזית בחלק האיכותני עוסקת במרכיב החיובי העיקרי של התוכנית.

לוח 7: ציין את המרכיב החיובי העיקרי בתוכנית "סיכויים":

מהתפלגות התשובות לשאלה 15 (ציינו את המרכיב החיובי העיקרי בתוכנית), ניתן לראות שהחניכים רואים את המרכיב החיובי העיקרי בתוכנית, בשכיחות יורדת: תחושת האכפתיות שמגלים כלפיהם; הקשר עם החונך ותוכן הפעילות. בנוסף, בשאלה פתוחה נוספת, שני שליש (65%) מהחניכים ציינו שהיו ממליצים לחבר על התוכנית.

דין

מחקר זה שאף לבחון את יעילות התוכנית "סיכויים". יעילות הוגדרה במטרת המחקר כהפחתה של התנהגות אנטי חברתית על צורותיה השונות: נשירה ומנותקות, עבריינות ושימוש בחומרים פסיכואקטיביים. בגלל המדגם הנמוך יחסית, לא ניתן להציג מתאמים בעלי מובהקות סטטיסטית שיאשרו או יפריכו את השערות המחקר. אולם, ההתפלגויות שנמצאו יחד עם התשובות בחלק האיכותני של המחקר, מהוות תשובה הולמת למידת הצלחתה של התוכנית אל מול המטרות ששמה לעצמה בשילוב מחדש של בני נוער שביצעו לפחות עבירה אחת, תוך מינוף ואיגום משאבים של גופי אכיפת החוק, התקון והקהילה.

מבדיקת מאפייני אוכלוסיית המחקר ניתן לראות שמרבית הנבדקים מוגדרים כעולים חדשים (עלייה מ-1990 ואילך) ורובם נולדו בחבר המדינות. שליש מהם עלו בשנים 1996-1999 ושליש מהם עלו לאחר 1996. שליש (35%) מהנבדקים הודחו מהתוכנית ביוזמת הסגל. חלק מהחניכים ציינו שהיוזמה להדחה הייתה בידיהם, כנראה מתוך תחושת תסכול. למרות שאין פירוט של הסיבות להדחה, הרי ההדחה יכולה לנבוע מחוסר יכולת להסתגל למסגרת זו התנהגות שמאפיינת בני נוער נושרים ומנותקים.

רבע מהנבדקים שהגיעו לתוכנית כבר היו במצב של נשירה ממערכת החינוך ועוד חמישית מהנבדקים נשרו מבית הספר במהלך התוכנית. נתונים אלו מצביעים על בני

נוער מנותקים המאופיינים בחיפוש אחר ריגושים, חסרי יכולת לדחות סיפוקים וחסרי יכולת להסתגל למסגרת חלופית.

בקרב הנבדקים שלא נשרו מהתוכנית, רובם שהו בה שמונה חודשים ויותר, דבר שמוכיח את היעילות של התוכנית ואת היכולת של תכניה להשפיע על התנהגותם של בני נוער אלה.

התנהגויות אנטי חברתיות

עבריינות:

נמצא קשר מובהק בין הגעה לתוכנית במצב של מנותקות לבין ביצוע עבירות לאחר התוכנית. בני נוער אלו, שחוו כישלונות ותיוג, מתקשים יותר מאחרים לחדול מהתנהגות שסיפקה להם רווח, סטטוס חלופי ועוד. עדות לכך ניתן לראות בקשר המובהק בין נשירה מבית הספר במהלך התוכנית לבין ביצוע עבירות לאחר התוכנית. דבר זה מראה על הצורך החיוני לשלב במהלך התוכנית את בני הנוער במסגרות של החינוך הפורמלי והבלתי פורמלי במטרה למנוע התחברות נבדלת והמשך של ביצוע עבירות.

ניתן לראות ירידה משמעותית בביצוע עבירות בקרב חניכים שהיו בתוכנית. 27 בני נוער דיווחו שביצעו עבירות לפני כניסתם לתוכנית. לעומת זאת, רק שישה נבדקים ציינו שביצעו עבירות לאחר סיום התוכנית. בקרב מי שביצעו 1–3 עבירות לפני התוכנית, אף אחד מהנבדקים לא ביצע עבירות לאחר סיום התוכנית. 12 נבדקים ציינו שביצעו ארבע עבירות ויותר לפני ביצוע התוכנית, ואילו לאחר סיום התוכנית, רק שישה (מחצית) דיווחו על ביצוע עבירות.

המסקנה היא שהתוכנית הצליחה היטב לגבי שאלת המחקר הראשונה. שיעורי העבריינות של כלל המשתתפים בתוכנית שביצעו עבירות קודם לכניסתם לפרויקט הצטמצמו באופן משמעותי. ניתן לראות שהתוכנית הייתה יעילה מאוד לגבי בני נוער שעברו מספר קטן (1–3) של עבירות. הסיבה היא שבני נוער המבצעים מספר קטן יחסית של עבירות אינם הופכים את הפשע לקריירה, ויש עדיין אפשרות להחזירם למוטב. אולם, גם בקרב מי שביצע ארבע עבירות ויותר, וניתן להתייחס אליו כרצידיביסט, הרי שירידה של 50% בביצוע עבירות אצלם היא הצלחה רבה. חיזוק ליעילות התוכנית במניעת עבריינות חוזרת ניתן למצוא בכך ש-57% מהנבדקים טוענים שללא התוכנית לא היו מפסיקים לבצע עבירות. **מכאן שהתוכנית נמצאה יעילה בהפחתה משמעותית של עבריינות אצל חניכי התוכנית!**

שימוש בחומרים פסיכואקטיביים:

נמצא קשר מובהק בין מספר העבירות שבצעו הנערים לפני ההפניה לתוכנית לבין שימוש בחומרים פסיכואקטיביים לאחר התוכנית. הדבר מחזק את הטענה בדבר הקשר בין עבריינות, (בעיקר עבירות אלימות) לבין שימוש בחומרים פסיכואקטיביים, כפי שנמצא שהתנהגות של שימוש בחומרים פסיכואקטיביים קשורה לנשירה, מנותקות ועבריינות (אדלשטיין, 2003, 2007).

קשר מובהק נוסף שנמצא בין שימוש בחומרים פסיכואקטיביים לפני ההפניה לתוכנית ולאחריה, מצביע על גורם ההתמכרות, אשר התוכנית לא נועדה לטפל בה, ולא טיפלה בה כתחום מרכזי. התוכנית לא הביאה לידי ביטול התנהגות של שימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב החניכים. אולם, שאלת המחקר ביקשה לבחון לא רק ביטול של התנהגות כזו, אלא גם הפחתה בכמות החומרים הפסיכואקטיביים הנצרכים על ידי החניכים. 87% מהמשתמשים לאחר התוכנית, מדווחים על הפחתת השימוש בעזרת התוכנית.

ניתן לראות קשר חיובי מובהק בין משך השהייה בתוכנית לבין דיווח הנבדקים על כך שהתוכנית סייעה להם להפחית את כמות הסמים והאלכוהול: ככל שהנבדקים שהו יותר זמן בתוכנית, כך הם דיווחו על ירידה בצריכת החומרים הפסיכואקטיביים!

מסקנה: התוכנית לא הביאה להפסקת השימוש בחומרים פסיכואקטיביים בקרב מי שהשתמש בחומרים אלו עם היכנסו לתוכנית, אך 87% ממי שהשתמשו בחומרים פסיכואקטיביים לאחר השלמת התוכנית הפחיתו את כמות החומרים שהם צורכים.

יש לזכור שהפניית בני נוער לתוכנית הייתה על רקע של עבריינות ולא על רקע של שימוש בחומרים פסיכואקטיביים, דבר שמסביר את העובדה שהחניכים לא הפסיקו לחלוטין התנהגות זו. הפחתת השימוש היא פועל יוצא של שילוב, ירידה בעבריינות וחוסר צורך של החניכים בבריחה אל עולם הסמים.

שילוב בני נוער:

מרבית הנבדקים (78%) הגיעו לתוכנית כשהם משולבים בלימודים במערכת החינוך. במהלך התוכנית נשרו 20% מהנבדקים מבית הספר, שיעור התואם את בני הנוער שהודחו מהתוכנית. אולם, בסיום התוכנית ו/או לאחריה, גדל שיעור החניכים שחזרו למערכת החינוך, עד כדי כך שלאחר התוכנית רוב מוחלט (90%) מהנבדקים שהו במסגרת לימודית.

בית הספר איננו המסגרת היחידה שבה ניתן לשלב בני נוער. ניתן לראות שמרבית הנבדקים (שני שלישים) נמצאים במסגרות שונות אחר הצהריים, חוץ מבני נוער עובדים, וגם זוהי מסגרת לגיטימית ומפקחת שבה שוהים בני הנוער מרבית שעות היום.

הקשר בין התוכנית לבין שילוב בני הנוער במסגרות אחר הצהריים קשור לשהייתם בתוכנית. כל בני הנוער המשולבים בפעילות אחר הצהריים, מדווחים על כך ששילובם זה נעשה במהלך שהייתם בתוכנית או לאחריה. בנוסף, נמצא שרק 5% מהחניכים שהיו בתוכנית הם מנותקים, בעוד ששאר בני הנוער משולבים במסגרות של לימודים, לימודים ועבודה, עבודה ושירות צבאי.

המסקנה היא שהתוכנית מסייעת לבני נוער בשילוב גם ברכישת השכלה במסגרת בית ספרית וגם בהימצאותם במסגרת נורמטיבית לאחר שעות הלימודים.

עמדות לגבי עתידם של הנבדקים בעקבות התוכנית:

בני נוער עוברי חוק והמשתמשים בחומרים פסיכואקטיביים, נוטים לפתח תפיסת עולם פסימית בנוגע לעתידם. הם חשים שלעולם לא יחוו חיים "נורמליים" כמו בני גילם. הם מבינים שלא יצליחו להשתלב שוב בחברה ועתידם לוט בערפל במקרה הטוב, ובמקרה הרע הם מפתחים דיכאון וייאוש.

מרבית הנבדקים דיווחו שההשתתפות בתוכנית גרמה להם לראות את עתידם בצורה אופטימית יותר; לחוש חרטה ובושה על העבירות שביצעו; להבין שסמים אינם פתרון עבורם; לרצות ולהשתלב במסגרת לימודים; לרצות ולהמשיך לחיות בישראל; הרגשה שיש מבוגרים שאכפת להם מהם.

מסקנה: התוכנית יצרה עמדות חיוביות בקרב הנבדקים בנוגע לעתידם הנורמטיבי וגרמה להם להבין ששימוש בחומרים פסיכואקטיביים ועבריינות אינם דרכים ראויות עבורם.

חשוב לשים לב שקרוב ל-60% מהנבדקים מדווחים על כך שההשתתפות בתוכנית גרמה להם לרגשות בושה וחרטה על התנהגותם העבריינית. Braithwaite (1989) מתייחס בדיוק לנקודה זו במונח "פשע, בושה ורה-אינטגרציה". החוקר מציין שדרך טובה ליצור שילוב מחדש של נוער עבריין היא לא על ידי תיוג, כי התיוג עלול ליצור מחסום בפני חזרתו לחברה. לדעתו, בני נוער החווים בושה בגלל הפרת הנורמות, בלי שתיוגו בחריפות על ידי החברה, יוכלו לחזור ולהשתלב בקהילה הנורמטיבית בצורה טובה יותר. זה גם הרעיון של התוכנית.

אצל עברייני נוער בכלל ואצל חניכי התוכנית בפרט ניתן לזהות את הרצון שלא לתייג אותם, ובכך לאפשר להם לחזור לקהילה. אם התוכנית גרמה לעמדות כפי שהוצגו אצל נבדקים אלו, הרי שיש סיכוי טוב לשילובם מחדש.

עד כה הוצגה המסגרת הכללית שבחנה את מידת הצלחת התוכנית מבחינה כמותית. חשוב לא פחות, ואולי אף יותר, לבחון מהם הגורמים הייחודיים של התוכנית אשר הביאו להצלחה משמעותית כזו. את התשובות לכך ניתן למצוא בחלק האיכותני של המחקר.

גורמים בתוכנית המביאים להפחתת עבריינות

המסגרת – המרכיב המרכזי בתוכנית בהפחתת עבריינות, לדברי החניכים, הוא המסגרת. אמנם מרבית החניכים בתוכנית נמצאו במסגרת בית הספר, אך אין זה אומר שהם לא חוו נשירה סמויה, כישלונות ודימוי עצמי נמוך. השימוש במילה מסגרת אינו מקרי וניתן לראות בו נרטיב משמעותי בעיני החניכים. מסגרת היא משהו שמחכים להגיע אליו, מסגרת היא עולם של תכנים שיוצרים חוויות רגשיות וחברתיות, מסגרת היא משמעות בחייו של היחיד ומסגרת היא ביטחון וגבולות.

החניכים רואים במסגרת מקום התכנסות, מקום שמחליף חוויות של שוטטות, שעמום, ולמעשה מהווה תחליף לחיפוש הריגושים בחוץ. הריגושים מושגים מעצם התכנים שנכללים במסגרת ושניכר שהעניקו לחניכים חוויות רבות עוצמה. אם נבחן את מגוון הפעילויות, נראה שרובן חווייתיות ורגשיות מאוד, ולכן גם משפיעות על תפיסת החניכים את המסגרת כחיובית ואטרקטיבית. אין מדובר במסגרת פורמלית של לימודים או עזרה בשיעורים, אלא תכנים שמרבית בני הנוער אינם חווים ביום, כגון תיאטרון, שיט, סדנאות וחוגים.

יש לזכור שבני נוער עבריינים מתחברים בדרך כלל אל אלו הדומים להם ולא לבני הנוער הנורמטיביים. אמנם גם בתוכנית יש התחברות לעבריינים אחרים, אך התחברות זו מנווטת באמצעות תכנים וחוויות משותפות לבני הנוער, ואולי לראשונה הם נחשפים ביחד לפעילויות נורמטיביות ולומדים ליהנות מהן. החוויה החברתית גורמת לבני הנוער לראות שהם אינם ייחודיים בעבריינות, יש עוד כמותם בתוכנית וזה בסדר, זה מעודד.

ניתן לראות במרכיב זה את אחד המרכיבים של תיאורית הפיקוח שהוצגה על ידי Hirschi (1969), הנקרא "מעורבות". כוונתו היא שכאשר בני נוער עוסקים בפעילות נורמטיבית ומשקיעים בה את משאביהם, הרי שהסיפוק מהפעילות והמשאבים שהושקעו בה, יגרמו לכך שבני הנוער יהיו חסרי רצון ומשאבים לעסוק בפעילות שאיננה נורמטיבית.

חונק חיובי – נרטיב נוסף שעולה מתשובות החניכים הוא: **רכז/חונק חיוביים**. בני נוער עבריינים חווים בחייהם הקצרים מגוון של חוויות שליליות עם עולם המבוגרים. חוויות אלו יכולות להיות במסגרת המשפחה, מערכת החינוך, המפגש עם מערכת אכיפת החוק ועוד. כתוצאה מכך בני הנוער מפתחים מעין התניה שלפיה כל מבוגר מסמל דבר שלילי ו/או לא נעים, או לחלופין: מבוגר פירושו סוג של אויב. קשה מאוד לקלף את ה"קליפות" שבני נוער אלו עוטפים בהן את עצמם. זהו תהליך ארוך, מתסכל, ויש בו עליות ומורדות עד שניתן להסיר מבני הנוער את החשדנות והעוינות. מכאן, שהנרטיב המדגיש את הביטוי "חיובי", מראה על יכולת הצוות ליצור קשר בין אישי משמעותי עם בני הנוער. עבור בני הנוער זוהי חוויה חדשה ולמידה מחודשת על עולם המבוגרים ועל היכולת לראות במבוגר דמות חיובית (ובהמשך נראה התייחסות גם ל"דמות אכפתית").

אם **המסגרת** הייתה נרטיב בולט בתשובות החניכים, הרי שנרטיב בולט אחר הקשור לתוכן של המסגרת הוא אכפתיות. כפי שצוין קודם לכן, ההיסטוריה הקצרה של בני נוער עבריינים נוטה להיות כזו שהם מתויגים וחשים נרדפים על ידי החברה ובעיקר על-ידי מערכת אכיפת החוק. במקרה שלפנינו, עצם הרעיון של הקמת התוכנית וההסכמה לכך מצד רשויות אכיפת החוק והתיקון והמשרד לקליטת העלייה, יצרו אצל המופנים בלבול או אפילו הלם. אותן דמויות סמכותיות של שוטרים, קציני מבחן ועוד, מאפשרות לבני נוער אלו לחוות חוויה מתקנת ומציגים פן טיפולי-סוציאלי ולא פן עונשי.

השהייה בתוכנית גורמת לבני הנוער לפגוש מבוגרים אכפתיים, קשובים ורוצים לעזור. תחושה זו היא חוויה, אולי ראשונה מסוגה, עבור בני נוער אלה, והיא משתקפת בביטויים כמו "חס חם", "יש אנשים שאכפת להם ממני", "האכפתיות", "מייעצים לי כל הזמן", "יש עם מי לדבר". כאמור, האכפתיות מיוחסת לחונכים, לרכזים, לקציני המבחן ואפילו לשוטרים. אכפתיות זו משפיעה מאוד על החניכים, אשר בתורם מגיבים כלפי אכפתיות זו בצורה חיובית ומתוך הכרת תודה: "עוזרים לך לפתור בעיות ישנות ולא בא לך לעשות לעצמך בעיות", "תודה שעזרתם לי להתגייס", "דאגה לעתידי", "התחייבות שלי לקצינת המבחן ולרכזת לא לעשות עוד שטויות", "שיחה עם קצין הנוער של המשטרה".

הדינמיקה בין החניכים לדמויות מפתח בתוכנית, כמו הרכזים, החונכים וקציני המבחן, יוצרת את המרכיבים הנוספים בתיאוריית הפיקוח של הירשי, ובעיקר את מרכיב ה"זיקה" (attachment). בני נוער עבריינים חסרים דמויות משמעותיות להזדהות, חיבה וחיקוי. במסגרת התוכנית הם פוגשים בדמויות כאלו המגלות כלפיהם אכפתיות. במצב כזה, על פי התיאוריה של הירשי, בני הנוער מפתחים זיקה לדמויות אלו, ומתוך חיבה, הערצה ורצון לרצות את אותן דמויות, בני הנוער יאמצו את הנורמות של דמויות אלו ובכך ימנעו או לפחות יפחיתו את התנהגותם האנטי חברתית.

מרכיב נוסף בתיאוריה של הירשי עוסק ב"אמונה". הכוונה היא לקבלת הנורמות כצודקות וכראויות. מרגע שנוצרה זיקה אל הדמויות שצוינו, בני הנוער לומדים גם להבין את טעויותיהם: "הרגשתי בושה וחרטה", "לא אחזור על אותן בעיות" וכדומה.

המרכיב הרביעי בתיאוריה של הירשי קרוי "מחויבות". מרגע שבני נוער עוסקים בפעילות נורמטיבית הם עושים שיקול רציונלי, ולפיו אם הם יבצעו עבירה או סטייה, יהיה להם יותר מה להפסיד. מבחינה זו, עצם ההזדמנות שניתנת להם במסגרת התוכנית יוצרת מחויבות משמעותית. חלק מבני הנוער ביטאו זאת במילים: "דאגה לעתידי", "עוזרים לך לפתור בעיות ישנות ולא בא לך לעשות לעצמך בעיות חדשות", "התחייבות שלי לקצינת המבחן ולרכזת לא לעשות עוד שטויות".

אם נסכם את מרכיבי התוכנית המסייעים לבני הנוער שלא לעבור עוד עבירות, הרי שניתן לראות כמה מרכיבים מהותיים: מסגרת – בני נוער עבריינים וסוטים חסרי מסגרת פורמלית, לפחות בשעות אחרי הצהריים. נטייתם היא להתחבר עם בני נוער במצב דומה וללמוד מהם התנהגויות אלו, תוך רכישת סטטוס חלופי במסגרת הקבוצה/ החבורה/ הכנופיה. לעומת זאת, מסגרת התוכנית, מונעת את השוטטות, חיפוש הריגושים וביצוע של התנהגות אנטי חברתית. בנוסף, הפעילות המגוונת, המאפשרת לכל חניך למצוא את מקומו ללא קשר לכישוריו הלימודיים, ומפגש עם תכנים מרתקים, מאפשרים לכל חניך להרגיש שייך, לרצות להגיע לפעילויות ולהשקיע את משאביו בפעילויות נורמטיביות אלו.

היכרות עם עולם מבוגרים אכפתי, הכולל את החונכים, הרכזים, קצינות המבחן והמטורה, משנה את תפיסות החניכים בנוגע לנורמות החברה שמייצגים בעלי תפקידים אלה, יחד עם תחושת קבלה ואמפטיה מצדם, שהם לא הכירו, בדרך כלל, בעבר.

כל אלה משנים את תפיסת העולם והעמדות של החניכים בכיוון נורמטיבי ומסייעים בהפחתת העבריינות. ניתן לראות שעמדות חלק מהחניכים מבטאות חרטה ובושה על התנהגותם העבריינית, רצון לשוב ולהשתלב ותחושת אופטימיות בנוגע לעתידם. זאת, בניגוד לתחושת ייאוש ודיכאון שמאפיינת רבים מבני הנוער המנותקים והמשתמשים בחומרים פסיכואקטיביים (אדלשטיין, 2005; אדלשטיין, 2008).

גורמים שיש לשנות בתוכנית (לדעת החניכים)

הכיוון הבולט שאותו מבקשים החניכים לשנות בתוכנית הוא עוד: עוד פעילויות, עוד שעות, עוד חוגים והרחבת התוכנית ליישובים נוספים. עמדות אלו מבטאות הצלחה רבה של התוכנית תוך רצון החניכים להשתתף זמן רב יותר במסגרת ובפעילויות שהיא מציגה.

להערכת, ככל שבני הנוער ישהו בתוכנית יותר שעות, כך ניתן יהיה להעביר יותר תכנים ומסרים נורמטיביים, יהיה לחניכים פחות זמן לעיסוק בהתנהגויות אנטי חברתיות ובכך יגדלו המרכיבים של זיקה, מחויבות, מעורבות ואמונה, כפי שצינו בתיאוריה של הירשי.

ביקורת שלילית על התוכנית:

ככלל, לשליש מהמשיבים על שאלה זו לא הייתה ביקורת כלשהי. ניתן לראות שמרבית הביקורות שעולות בנוגע לתוכנית, הופיעו בשאלה הקודמת שעסקה בתחומים שיש לשנות בתוכנית.

7% מהמשיבים הביעו ביקורת על כך שהצוות מכריח אותם לבצע דברים. אם בני הנוער רואים במסגרת חלופה לשוטטות ולחיפוש ריגושים, הרי שהם רוצים שלא ייכנסו לתוכנית היבטים פורמליים דוגמת מחויבות. לדעתי, זוהי נקודה מכרעת בתוכנית בכך שהיא משלבת פעילות מהנה ומספקת. אך מציבה גבולות ברורים לחניכים. מצד החניכים זוהי ביקורת, אך מצד יוזמי התוכנית ומפעיליה זוהי תועלת. בדרך זו החניכים לומדים לחיות בגבולות נורמטיביים, לקחת אחריות אישית ולדחות סיפוקים.

לדעתי, רצון החניכים בליווי לאחר התוכנית הוא חשוב ביותר. החניכים חשים בתוכנית בבית, נהנים מהמסגרת ומתכניה, אך לנוכח עברם הם נמצאים במצב של הערכה עצמית נמוכה יחסית וחשש מהעתיד. סיום פורמלי של התוכנית עלול לגרום לחלקם לתחושה של "חרדת נטישה", תוך חשש שהם עצמם יפגעו בעתידם. במילים אחרות, התוכנית נותנת להם את הבסיס לחיים בוגרים נורמטיביים, אך חלק מהחניכים מבקשים המשך ליווי עד להימצאותם במסגרת הולמת. לדעתי, ראוי להתייחס לביקורת זו קודם כל בגלל תוכן הבקשה, אך גם לצרכים של למידה עצמית וביקורת בית.

מחקר זה הוא דוגמה לצורך בהמשך הקשר עם החניכים ובחינת יעילות התוכנית לאורך זמן. הליווי לא חייב להיות אינטנסיבי כמו התוכנית עצמה, אך ראוי לשמור על קשר עם החניכים ולסייע להם במקום או בעניין זה או אחר תוך מעקב אחר התקדמותם.

תחומים חיוניים בתוכנית:

קרוב למחצית (49%) ממי שהשיבו לשאלה זו ציינו את התוכן והפעילויות של התוכנית כתחום החיוני של התוכנית. נראה שהפעילות והתכנים פתחו בפני בני נוער אלו עולם שלם של חוויות חיוביות, המדגישות את המרכיב של מעורבות בתיאוריה של הירשי. החניכים נהנים מהפעילויות, ולכן ממשיכים להגיע למפגשים.

תוכני התוכנית מספקים התחברות נבדלת לבני נוער אחרים במצב דומה, אך במקום לעסוק בהתנהגות אנטי חברתית, העיסוק הוא בתכנים נורמטיביים. בדרך זו, השעמום שדוחף בני נוער עוברי חוק לשיטוט ולחיפוש ריגושים, מוחלף בעולם תוכן עשיר ומהנה שבו משקיעים החניכים את משאבי הזמן שלהם ומקבלים סיפוק חלופי לזה שבהתנהגות האנטי חברתית שהכירו.

יש עם מי לדבר הוא הנרטיב המאפיין את תחושת האכפתיות שחווים החניכים בתוכנית. כשליש ממי שענו על שאלה זו, ציינו את נושא האכפתיות כמרכיב חיובי בתוכנית. ביטוי לכך ניתן לראות בתשובות כמו: "יש עם מי לדבר", "האכפתיות למצב של בני הנוער", "הנוער מוצא אוזן קשבת למצבו", "יש מי שדואג", "אכפת להם ממני גם אם לא מגיע לי". כפי שצינתי קודם לכן, התוכנית מהווה אולי את אחד המפגשים החשובים ביותר בין בני נוער עוברי חוק לעולם המבוגרים. עד התוכנית נטו בני הנוער לראות במבוגרים אויב, מישהו "המחפש אותם", מישהו שלא אכפת לו מהם. התוכנית מאפשרת לבני נוער עוברי חוק לחוות חוויה מתקנת של אכפתיות דווקא מצד מערכת אכיפת החוק והתיקון. כאמור, החניכים מייחסים חשיבות רבה למרכיב זה בתוכנית. אולם, מרכיב זה אינו נמצא בחלל ריק והוא קשור לצוות האחראי על התכנים ויצירת תחושת האכפתיות.

ההבחנה בין האכפתיות לבין הצוות היא מלאכותית, כי האחד אינו קיים ללא האחר. בחיבור זה בין אנשי החוק, התיקון והחונכים, ניתן לראות את המרכיב המרכזי של הצלחת התוכנית. שיתוף הפעולה והנכונות של הגופים השונים לפעול במשותף, הם שיוצרים בעיני החניכים את החוויה של אכפתיות כלפיהם.

כאשר החניכים התבקשו לבחור את המרכיב המרכזי החיובי בתוכנית, ניתן לראות הבדלים בהתפלגות התשובות לעומת הבחירה בשלושה תחומים. היחס האנושי, המתבטא באכפתיות של החונכים, היה חשוב לבני הנוער יותר מהפעילויות שליוו את התוכנית. לאור מה שנאמר קודם לכן על חוויות שליליות קודמות של בני נוער אלה עם עולם המבוגרים בכלל, ועם דמויות סמכותיות בפרט, הרי שאין פלא שיותר חניכים חשים שהאכפתיות והיחס האנושי הם החשובים ביותר.

תפיסה כזו מגבירה את הזיקה של החניכים לדמויות נורמטיביות, ולכן יש סבירות גבוהה שהם יפעלו בדרך של רצייה חברתית ויאמצו את הנורמות של החונכים ושל שאר הצוות. מבחינה זו, המרכיב המרכזי בתיאוריית הפיקוח נמצא כרלוונטי גם בתוכנית זו.

סיכום, מסקנות והמלצות

התוכנית "סיכויים", כשמה כן היא, נבנתה במטרה לאפשר לבני נוער עוברי חוק סיכוי נוסף להשתקם באמצעות תוכנית שאינה נכללת בדרכי הענישה והטיפול של חוק הנוער (שפיטה, ענישה ודרכי טיפול, 1971). ההנחה היא שבני נוער עוברי חוק משדרים, בדרך כלל, מצוקה ולא כוונה אמיתית לפגוע בחברה. מבחינה זו העבריינות היא סימפטום למצוקות וקשיים, במיוחד בקרב בני נוער עולים חדשים.

למרות שחוק הנוער נועד שלא לתייג בני נוער עוברי חוק, כדי לאפשר להם לחזור ולהיות נורמטיביים, הרי שעצם המגע עם מערכת אכיפת החוק והתקון, עלול לתייג בני נוער. בנוסף, המפגש עם בני נוער עוברי חוק אחרים במסגרת של מעון ובעיקר בכלא, עלול לפגוע ביכולת שיקומם של בני נוער אלו.

מהות התוכנית:

התוכנית "סיכויים", הנובעת מגישה טיפולית-סוציאלית, מניחה הנחת יסוד מרכזית, שלפיה בני נוער עוברי חוק מתנהגים בצורה זו בגלל חסכים אישיים, משפחתיים, חברתיים ותרבותיים. לכן, יש "לתפור" לכל חניך בתוכנית "חליפה" מותאמת אישית (Hall, et al, 2004; Bond, 2004).

ככל שחסכים אלו יתמלאו, הרי שיש להניח שההתנהגות העבריינית והסוטה תפחת ואפילו תיעלם, כי לא יהיה בה עוד צורך. במילים אחרות, היא תהפוך מפונקציונלית לדס-פונקציונלית עבור היחיד.

גלי ההגירה בשנות ה-80 וה-90 מאתיופיה ומחבר המדינות, יצרו בעיה חדשה-ישנה, של בני עולים הסובלים מקשיי קליטה משמעותיים, המובילים את חלקם להתנהגות אנטי חברתית. כתוצאה ממצב עניינים זה, נבנתה תוכנית המאפשרת לשירות המבחן לנוער להיות אחראי על הטיפול הפסיכו-סוציאלי בבני נוער עוברי חוק, תוך סיוע מגורמים הכפופים לו מבחינת הטיפול, כמו חונכים אישיים ורכיבים.

שיתוף פעולה בין הגורמים השונים:

לא היה די בכך ששירות המבחן לנוער ייעזר בחונכים אישיים וברכזים בכל יישוב, אלא היה צורך בשינוי כוללני הרבה יותר של התפיסה לגבי הטיפול בבני נוער עוברי חוק. חלק מהרעיון של התוכנית נובע מתפיסה, המקבילה לזו של השיטור הקהילתי. לפי תפיסה זו, היחיד חי בקהילה וניתן למנף גורמים בקהילה תוך איגום משאבים לטיפול הוליסטי ביחיד. השארת בני הנוער בקהילה וטיפול בהם בשילוב כוחות בין גורמי האכיפה, התקון,

המשרד לקליטת העלייה, הרשות המקומית ועוד, מאפשרת יכולת טובה יותר להגיע אל כל אחד מבני נוער אלו תוך שילוב כוחות הקיימים ממילא בשטח.

שיתוף פעולה בין ארגונים כתוצר של יצירת תרבות בין-ארגונית:

מעבר להיבטי ה"טכני", היה צורך בשינוי תפיסתי כולל במערכת האכיפה, המשפט והתקון. למשל, המשטרה הייתה צריכה להסכים לכך שבני נוער עוברי חוק, כולל עבירות קשות של אלימות וסמים, לא יועמדו בהכרח לדין, אלא יופנו לתוכנית הייחודית הזו. שירות המבחן לנוער, מצדו, היה צריך להסכים לכך שבני נוער שאמורים להיות בטיפולו הישיר, יהיו תחת אחריותם וטיפולם של חונכים ורכזים, ושירות המבחן ילווה את פעילותם ולא ייפגש עם בני הנוער באופן בלתי אמצעי לחלוטין.

שינוי כזה בתפיסה של מטרות הארגון ותרבותו הארגונית, אינו טכני אלא עומד בבסיס התוכנית ודורש שינוי מחשבתי עצום. מנגד, איגום המשאבים מאפשר הקלה בעומס, שותפות במשאבים ושימוש בין מערכתי במשאבים הקיימים, במקום שכל אחד מהגופים ישקיע את המשאבים הנדרשים מצדו. כך נוצר "חיסכון" רב במשאבים של זמן, כוח אדם, כסף ועוד.

בנוסף, שיתוף פעולה כזה בין הגופים משפיע גם על בני הנוער הנמצאים בתוכנית, והם מבינים ומכירים, אולי לראשונה בחייהם, בכך שהרשויות אינן מעוניינות לרדוף אותם אלא להעלותם על דרך המלך לקראת בגרותם.

כל אלה יוצרים תמהיל מורכב מאוד, שבו עלולים להתפתח חילוקי דעות מקצועיים, תחרות על יוקרה ועוד מגוון של קונפליקטים. לחלופין, תמהיל כזה של שילוב כוחות יכול ליצור קרקע פורייה המשרתת לא רק את הגופים הנזכרים, אלא בעיקר את בני הנוער, וכתוצאה מכך, גם את החברה כולה. פונקציה מרכזית בהבטחת תוצרים חיוביים אלו היא הרכזת הארצית, המתאמת בין השותפים השונים ואחראית על פעולת סגל התוכנית.

תיאוריה ומעשה

אחת התיאוריות המרכזיות להסבר התנהגות אנטי חברתית בקרב בני נוער היא התיאוריה של "הקשר החברתי" (Hirschi, 1969). לפי תיאוריה זו, ככל שהיחיד מתנתק מקשריו עם מוסדות החברה, כך הפיקוח עליו יורד וגדלה ההסתברות שהיחיד יבצע התנהגות אנטי חברתית. הירשי הציע ארבעה ממדים לקשר בין היחיד לחברה.

נמצא שהתוכנית עונה בדיוק על ארבעת הממדים התיאורטיים: זיקה – יצירת קשר חיובי בין החונך לחניך מגדילה את ההסתברות שהחניך יפעל בדרך של רצייה חברתית, לפי

הנורמות של החונך ועל פי ציפיותיו ממנו. החניכים מציינים שהתנהגות החונך, הרכז, קצינות המבחן והמשטרה מבטאים אכפתיות רבה כלפיהם, דבר שצפוי ליצור אצלם רמה גבוהה של זיקה כלפי דמויות אלו. מחויבות – ככל שהחניך משקיע יותר בפעילות נורמטיבית, כך הוא יפסיד יותר מביצוע התנהגות עבריינית. עצם ההשתתפות בתוכנית יוצרת בחניכים את המחויבות משום שהפסקת השתתפותם תביא אותם לבית המשפט ולהפסד. מעורבות – ככל שהחניך עוסק יותר בפעילות קונוונציונלית מספקת הגוזלת ממנו משאבי זמן ומשאבים אחרים, כך יהיו לו פחות זמן ורצון להשקיע בפעילות עבריינית. יש לשים לב שהחניכים עצמם מבקשים עוד פעילויות ועוד שעות תוכנית, דבר שיבטיח את יצירת מדד המעורבות. בנוסף, החניכים מבטאים שביעות רצון רבה מהפעילויות ומהמסגרת עצמה. אמונה – ככל שהחניכים לומדים להבין את הנורמות ולהכיר בנאותות שלהן, דרך הפעילויות, השיחות עם הצוות ועוד, כך הם יפנימו נורמות אלו וינהגו על פיהן, ולא על פי נורמות עברייניות.

המלצות

הרחבת התוכנית ליישובים נוספים שבהם קיים ריכוז גבוה יחסית של בני נוער עוברי חוק. הרחבת תחומי הפעילויות והוספת שעות שבועיות לתוכנית. הרחבת תוכנית המניעה בנושא שימוש בחומרים פסיכואקטיביים עד כדי יצירת תוכנית גמילה משימוש בחומרים אלו. למרות שנושא זה איננו מהווה חלק מהמטרות המקוריות של התוכנית, הרי שניתן למנף אותו בעזרתה. גמילה מחומרים פסיכואקטיביים תפחית עבירות הקשורות בשימוש בסמים ובסחר בהם.

איתור חניכים החשים חוסר אמון ביחסיהם עם החונכים ובניית מסגרת ציפיות בהתערבות הרכז היישובי. איתור הסיבות להדחת חניכים מהתוכנית על מנת למנוע הדחה כזו בעתיד. לחלופין, יש לבדוק את הקריטריונים להפניית בני נוער לתוכנית, בגלל שיעור הנשירה הגבוה יחסית. יצירת מנגנון לשמירה על קשר עם בוגרי התוכנית והמשך סיוע לבני הנוער להשתלב בחברה הנורמטיבית, באמצעות שיחות אישיות, סיוע במקומות שבהם הבוגרים נזקקים לכך ועוד.

מומלץ לשלב תוכנית הכנה לצה"ל בשיתוף עם צה"ל. קליטה של בני נוער בוגרי התוכנית בצה"ל תסייע לשילובם בעתיד. רצוי לערוך להם היכרות עם יחידות הצבא השונות ואפשרויות הקליטה במסגרות אלו עם גיוסם.

כנס בוגרים: ליצור מפגש חברתי עם צוות התוכנית, ובעיקר מפגש בין החניכים "הוותיקים", וכל אחד יספר מה הוא עושה כיום. בנוסף, ראוי לשלב בתוכנית חניכים

בוגרים, שעברו את המסלול והפכו לנורמטיביים ומשולבים בחברה, כפי שעושים בתכניות גמילה מאלכוהול וסמים.

מומלץ לערוך מחקר המשך על תוצאות התוכנית ויעילות לגבי הבוגרים, אחת לכמה שנים, לבחון באיזו מידה השפעות התוכנית הן לטווח ארוך או לטווח קצר, ולשנות את התוכנית בהתאם. מחקר כזה ראוי לערוך אחת לשנה עד שנתיים, כדי להיות ערניים ולפעול בצורה מקוונת (on line) לגבי יעילות התוכנית.

הפניית חניכים לתוכנית כבר לאחר ביצוע עבירה ראשונה או שנייה תגדיל את יעילות התוכנית לגביהם. בעקבות הרחבת התוכנית גם לטיפול בבני נוער ותיקים, ראוי בעתיד לחקור את יעילות התוכנית במדגם גדול יותר, תוך בחינת הבדלים ביעילותה לגבי בני נוער עולים וותיקים.

הצלחת התוכנית נובעת מהיכולת להתייחס אל כל חניך בצורה הוליסטית. עדויות להצלחה בדרך זו מדווחות בעולם וגם בישראל (Hall et al, 2004; Bond, 2004; סורוקה, 2008).

לאחר סיום המחקר, ראוי להסיק ממחקר זה לגבי התמודדות עם בני נוער בסיכון בכלל. בעבר רווחה הגישה שיש להתייחס לבני נוער עוברי חוק במסגרת טיפולית פנימייתית, או במסגרת של "מוסדות טוטליטאריים" במינוח של גופמן. הרעיון מזכיר במידה רבה מתקני כליאה, שבהם צוות קטן משגיח על קבוצה גדולה יחסית של חוסים, תוך טיפול והקניית מקצוע.

גופים כאלה קיימים גם בישראל במסגרת של מעונות סגורים, ששיעורי הצלחתם במניעת פשיעה חוזרת נמוכים יחסית.

תוצאות מחקר ההערכה מראות שעדיפה גישה אחרת, ההולכת ותופסת מקום בנוגע לטיפול בנוער עובר חוק ושיקומו. המעבר הוא ממסגרת כוללנית למסגרת פרטנית יותר, שבה החונך האישי הוא הדמות המובילה כ"אחר משמעותי חיובי", או "מודל תפקיד".

במסגרת כוללנית לא ניתן להתייחס בצורה הוליסטית אל כל אחד מהנערים כיחיד בעל עצמיות. לעומת זאת, במסגרת תוכנית של חניכה אישית, נוצרת דינמיקה בלתי פורמלית בין החניך לחונך, והחונך הופך לדמות משמעותית מעולם המבוגרים ולבעל השפעה חיובית על התנהגות החניך בעתיד.

לכן, ראוי לאמץ גישות פרטניות בטיפול בנוער עובר חוק ולהעדיף על הגישות הישנות, אשר בין השאר אפשרו התחברות ולמידה עבריינית בקרב החוסים בתוכנית.

הגישה הבין אישית מאפשרת ביטול או החלשה של השפעות שליליות מצד בני גיל עבריינים, כאשר החונך מהווה כוח נגדי לכוחות החברתיים המופעלים על החניך מצד חבריו.

לצער, למרות יעילות תוכניות פרטניות, הרי שתקצוב ותקינה בלתי הולמים פוגעים באותן תוכניות שכבר קיימות, כמו למשל בקרב קציני ביקור סדיר, קציני מבחן לנוער ועוד.

מקורות:

- אדלשטיין, א. (2000), דפוסי עבריינות וסטייה חברתית בקרב בני נוער יוצאי אתיופיה בישראל, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, הפקולטה למשפטים: המכון לקרימינולוגיה.
- אדלשטיין, א. (2002), "פרויקט חוויה – שילוב בני נוער בסיכון במערכת החינוך", אפשר, גיליון 10, מרץ 12–14.
- אדלשטיין, א. ובר-המבורגר, ר. (2003), דפוסי שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב בני נוער יוצאי אתיופיה בישראל, ירושלים: הרשות למלחמה בסמים ומשרד הקליטה.
- אדלשטיין, א. (2007), שימוש בחומרים פסיכואקטיביים ועבריינות נלווית בקרב בני נוער עולים מחבר העמים, ירושלים: הרשות הלאומית למלחמה בסמים ובאלכוהול. אדלשטיין, א. וכהן, ש. (2008), "דפוסי התנהגות אובדנית בקרב בני נוער יוצאי אתיופיה בישראל", מניתוק לשילוב, ירושלים: משרד החינוך, מינהל חברה ונוער.
- אדלשטיין, א. (2008), "שימוש בחומרים פסיכואקטיביים ועבריינות בקרב בני נוער יוצאי אתיופיה מחבר העמים", מניתוק לשילוב, ירושלים: משרד החינוך, מינהל חברה ונוער.
- אמיר, מ. והורוביץ, מ. (2003), להיות מתבגר עולה: הקשר בין הגירה, פשיעה ועבריינות, המרכז הבינתחומי לחקר מדיניות וטיפול בילדים ונוער, אוניברסיטת ת"א.
- בן-עזר, ג. (1992), כמו אור בכך, ירושלים: הוצאת ראובן מס.
- בר-יוסף, ר. (1980), "דסוציאליזציה ורסוציאליזציה: תהליך ההסתגלות של עולים", אצל: ליסק, מ., בן-דוד, ע. ומזרחי, ב. (עורכים), עולים בישראל, הוצאת אקדמון: 41–59.
- גולן-קוק, פ., הורוביץ, ת. ושפטיה, ל. (1987), הסתגלות התלמידים העולים מאתיופיה למסגרת בית הספר, ירושלים: האוניברסיטה העברית, המכון לחקר הטיפול בחינוך.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2007), שנתון סטטיסטי לישראל, ירושלים: משרד ראש הממשלה.
- המועצה הלאומית לשלום הילד (2007), ילדים בישראל 2006, ירושלים.
- וויל-טנא, ל., הופמן, א. (1995), "צרכים ומענים דיפרנציאליים בטיפול במתבגרים עולים מברית המועצות", חברה ורווחה, טז' (1): 8–30.
- חוק הנוער: שפיטה, ענישה ודרכי טיפול, התשל"א, 1971, ירושלים: הכנסת, "רשומות".
- לרר, ז. (1993), פסיכולוגיה של הגירה, ג'יינט מכון ברוקדייל וממד"ה צהל.
- משרת ישראל, (2007), הפשיעה בישראל 2007, מטא"ר: מדור סטטיסטיקה.
- סורוקה, י. (2008), "גורמים אקסטה-טיפוליים והשפעתם על שינוי", מניתוק לשילוב, 15, ירושלים: משרד החינוך: מינהל חברה ונוער.
- עמותת ידידים (2006), דו"ח פרוייקט "סיכויים" לעבודה עם נוער עולה עובר חוק.

- Anisef, P. & Kilbride, K.M.(eds.), (2003), *Managing Two Worlds*, Canadian scholars' press, Toronto.
- Becker, H. (1963), *Outsiders:Studies in the Sociology of Deviance*, N.Y: Free Press.
- Bond, D.N., (2004), *Juvenile Delinquency: Prevention/ Recidivism Reduction*, Snohomish County Human Services: Office of Children Affairs, U.S.A.
- Braithwaite, J. (1989), *Crime, Shame, and Reintegration*, Cambridge: Cambridge University Press.
- De la Rosa, (2002), "Acculturation and Latino Adolescents' Substance Use: A Research Agenda for the Future", *Substance use & Misuse*, 37(4): 429-456.
- Freilich,J.D. (et al),(ed.), (2002), *Migration, Culture Conflict and Crime*, Ashgate Pub.
- Hagan, J. (1987), *Modern Criminology*, McGraw-Hill, N.Y.
- Hall, G., Israel, L.& Shortt, J.(2004), "It's About Time: A Look at Out-of-School Time for Urban Teens", NCJRS, U.S. Department of Justice.
- Halper, J. (1985), *The Absorption of Ethiopian Immigrants: A Return to the Fifties*, *Israel Social Science Research Journal*, (1-2): 112-139.
- Hirschi, T. (1969), *Causes of Delinquency*, Berkeley, C.A: University of California Press.
- Lemert, E. (1951), *Social Pathology*, N.Y: McGraw-Hill.
- Miller, W.B. (1958), "Lower class culture as a generating milieu of gang delinquency", *Journal Of Social Issues* 14: 5-19.
- Mirsky, J and Tartakovsky, E. (2001), "Bullying Gangs among Immigrant Adolescents from the former Soviet Union in Israel", *Journal of Interpersonal Violence*, 16(3): 247-265.
- Sellin, T. (1938), *Culture Conflict and Crime*, N.Y. Social Research Council.
- Sutherland, E. H. (1947), *Principles of Criminology*, Philadelphia: Lippincott.
- Waters, T. (1999), *Crime& Immigrant Youth*, Sage Publications: California.